

על בן-ציון דינור

דרכו של היסטוריון עברי

גרשם שלום

עשה לפני כן, לא ראה צורך לגלות לנו איני יודע למה ועל מה נגנזו מפנינו הרשימות על עבודותיו ברוסית ואידיט ועל פעולתו כחבר מפלגת ס"ס.

אכן משעה שיצאו לאור עבודותיו הראשונות ועד ימינו אלה, שעור קומתו ודמות דיוקנו של דינור ברורים הם לפנינו. פעולה מבורכת היא, עשויה דרגות רבות ושליבים שונים בדרכו של איש-מדע, הן בבית המדרש למורים והן באוניברסיטה העברית ששימש בה כמרצה להיסטוריה של עם ישראל זה שבע-עשרה שנה, עד היותו לאחד הנציגים העיקריים של מחקר ההיסטוריה היהודית בימינו.

זכיתי לעבוד יחד עם דינור עוד לפני שלוש שנים שנה, מיד עם עלייתו, בייסוד הרבעון „קריית ספר“, זקן הרבעונים המדעיים בארץ. וכבר אז נתגלה דינור באור שבו הוא מתגלה לפנינו היום. דרך זו המיוחדת במינה של ראייה חיונית, ערה, כבר באה לידי ביטוי באותו ספר שהופיע בימים הראשונים לבואי לארץ, „א"י בשנת תרפ"ג“. זה היה נסיון של היסטוריון לראות את תקופת ההווה מתוך אספקלריה היסטורית מובהקת, לתת דמותם של מאורעות שנה אחת בחיי ארץ-ישראל מתוך ראייה המגבשת את ההווה כאילו הוא עבר, והדבר נעשה בנוסח שלו, לפי המתכונת אשר טבע בהתאם לתפיסתו. לפי דרכו, דרך הליקוט מן המקורות, דרך ה"כרסטומטיה ההיסטורית", עשה דינור בספר הזה, בנושאים של ההווה, שימוש בעקרונות היסטוריים גדולים שביקש להגשים כל ימי פעולתו כהיסטוריון.

תחומי פעולתו היו רחבי היקף ומגוונים, ומעמיקים בהתאמצותם ובניתוחם. דינור עסק בתקופות רבות כמומחה ממש, כאילו בעל מלאכה אחת היה, והרי אינו אלא היסטוריון אוניברסלי של אותו האוניברסום ששמו האומה הישראלית, ההיסטוריון שהלך לאורה של האידיאלוגיה אשר מורו ורבו טויבלר הקנה לו והוריש לו. דינור עסק במקצועות רבים, אשר העמיק חקר בהם: הספרות החדשה ותולדותיה,

בנוהג שבעולם, כאשר חבר וחוקר מגיע לשבעים, אנו באים לסכם: מפעלו לפנינו, ואנו מציינים בלבנו תמונת מפעל זה. לא כן מקרהו של בן-ציון דינור. לפנינו חוקר דגול, אלא שכולו באמצע דרכו, דרכו זרועה התחלות נכבדות היא תובעת מילוי חובות שקיבל על עצמו. עכשיו שהוא עמוס גם חובת המדע וגם חובת המדינה ושירות הציבור, יש לפנינו ברירה קשה, ואין לקנא בו כלל.

קשה מאד להעריך ולתאר את דמותו ומפעלו של דינור כחוקר, כהיסטוריון יהודי. קשה שבעתים למי שזכה רק לפני זמן-מה לשמוע את דבריהם של ב"צ דינור וחברנו יצחק בער על דמותו, אישיותו של מורם ורבים אויגן טויבלר. הדברים, היה בהם משום חווייה עמוקה לכל מי ששמעם, דברים היוצאים מן הלב, שבאו להעריך דמותו של אדם ויצאו ללמד על דמות המעריצים עצמם, ואיני יכול לקוות להגיע אפילו למקצתו של הישג זה.

אין לדבר על דינור כהיסטוריון מבלי להזכיר את מוצאו. הרי הוא מאותם אנשי המחקר שהסידות חב"ד נתנה להכמת ישראל, ואי אפשר שלא להבחין בדמותם של כל אלה שבאו אלינו ממחנה זה משהו מן ההתעוררות המיוחדת, מדרך המחשבה, מנכונות הויכוח, מצירוף העיון אל הכוח המדמה, מנכונות ההעמקה והמשכת הדברים עד קצה גבול האפשרות במסלולים שונים, שהם קנין ירושתה של חסידות חב"ד. הם עזבו את מחנה חסידות חב"ד ו"פרקו עול", והתעוררותם פנתה לנתיבי חכמת ישראל, אבל השפע הבא מהם — בטיבו שפע חב"די הוא, והנראים למראית העין כעומדים מבחוץ, הריהם, לאמתו של דבר, מושרשים מבפנים.

תמיהה גדולה תמהתי כל אימת שהסתכלתי ברשימת חבריו של ב"צ דינור שנדפסה בספר היובל לכבודו שיצא לפני שש שנים. תמהתי מה עשה דינור עד לשנת תרע"ה, היא שנת פתיחת פעולתו המדעית, באגרתא דנפלה משמיא, בדבר שלם: „תכנית להיסטוריה ישראלית“? מה

ספר-קריאה לתלמידים (והדבר נאמר בפירוש) ולחוקרים כאחת, אטו מילתא זוטרתא היא מטרה גדולה זו ששם בן-ציון דינור לנגד עיניו נוסדה על השקפה מיתודית ועל השקפה היסטוריוסופית מסויימת לגבי תולדות ישראל. מכל פעולת מחקר היסטורית, עם כל רחבו והיקפו, ביקש דינור תמיד את המרכז. הריהו בעל תיסה היסטורית אחת, אשר אותה הביע השכם והערב בכל עבודותיו, הלא היא התיסה על הרציפות האורגנית של ההיסטוריה הישראלית. הוא אומר: „גם אחרי שבטלה המדינה והיהודים נפרו בין הארץ מות ונקלטו בין הממלכות, לא פסקה אחדותה השלמה של האומה העברית. השתנו רק תנאי חייה וקיומה, אבל לא עצמאותה ומהותה.“ — (ישראל בגולה, כרך א', ספר א', תרפ"ה עמ' כ"ג—כ"ד).

והכל קשור זה בזה, בחוקי האורגניזם החי של נושא ההיסטוריה, האומה. דינור ביקש לפענח את חוקיה האימננטים של ההיסטוריה האוניברסלית המשתקפים בחוץ עולמנו, וביקש לפענח אותם מתוך עולמנו. מה שביקש בן-ציון דינור להראות היו תהליכי החיים המיוחדים במינם שאיחדו את האומה היהודית גם בפזורה. הרעיון שביקש להורות הוא הרעיון על האחדות האורגנית של ישראל, על האחדות השלמה של ההיסטוריה היהודית בכל תקופותיה ובכל אזורים.

יש הרבה מן האמונה במשפט הזה, בסיכום פרוגרמטי זה, ואין מן הפלא שאחדות גדולה זו מבקש דינור לגלות מתוך שרידי התעודות של ההיסטוריה הישראלית. הוא מוכיח כיצד דברים שהם רחוקים אפילו ריחוק מקום קרובים הם.

השקפה זו על אחדות האומה בכל תקופות תולדותיה כרוך היה בה לגבי השקפתו של בן-ציון דינור ענין העלאת מקומה המרכזי של ארץ-ישראל בתולדותינו — גם באותן התקופות שלכאורה אין היא תופסת בהן מקום כזה, או שאינה תופסת בהן כמעט כל מקום ניכר. דינור הקדיש מאמצים רבים לאימותה של הנחה זו. הוא ביקש להראות שהלב החי של האומה הוא כאן בארץ-ישראל, ביקש להוכיח כי שאלת ה"מרכז" האמיתי אינה פיקציה ספרותית אלא מציאות היסטורית, אם כי לפעמים בממדים ובתחרימים הסמויים לכאורה מן העין. עתים הרי זה מרכז של סמכויות בלבד. עתים מרכז המשפיע ומקרין מכוחו החוצה, ועתים מכונס בתוך הלב"ב שבדור, אבל תמיד הוא מציאות היה. ספרו

הספרות העברית, תעודות ואגרות גנוזות בארץ-כינונים, תולדות עם ישראל וחכמת ישראל במאה האחרונה, תולדות התנועה הציונית לצורותיה ולגוניה. כן עסק בתולדות ישראל בתקופת המקרא, וכמה ממחקריו המעמיקים ביותר נתונים לתקופה זו, ואף בתולדות ישראל בימי הביניים ובתקופת ערב-ההשכלה והמשבר הגדול של המאה השמונה-עשרה, תקופת התהוות החסידות. עבודותיו במחקר ההיסטורי באו הן בצורת ספרים המתארים מלוא היקפה של פרשה מסויימת, כספרו הגדול על חיבת ציון, והן בצורת קטעים, מגילות מגילות, שהן בבחינת תכניות והבטחות ותביעות לעתיד.

שני סוגי היסטוריונים יודע המחקר ההיסטורי: המסמכים והמעוררים. בן-ציון דינור הוא גילוי המובהק של ההיסטוריון המעורר. כולו אומר אידיאות, תכניות, מגשימה של יוזמה חדשה שהיקפה יש בו כדי להתמיה. כיצד יכול בשר ודם אחד להקיף כל אלה?

דינור התחיל בביצוע תכניותיו המרובות ב"שטחי פעולתו השונים. אכן המעיין במאמרים הפרוגרמטיים של דינור במדע ההיסטוריה, רואה לפניו תעודות אנושיות גדולות. כך אני קורא את הקדמותיו הגדולות הן לספרו לתולדות ישראל „ישראל בגולה“, והן לשאר ספריו כגון „ספר היישוב“, „ספר הציונות“, „חיבת ציון“ ועוד ועוד. אותם המאמרים שהופיעו בבחינת פרוגרמה ב"קריית ספר" עוד לפני שלושים שנה, ב"ציון" לפני חמש-עשרה שנה — כל אלה אינם תכניות של האיש דינור בלבד, אלא תכניות המתוות דרך לחקר ההיסטורי של דור שלם. בן-ציון דינור לא היה מעולם מן המתביישים להציע תכניות. הוא לא התחשב בלעג השאננים שראו מראש כי אין ביכלתו של בשר-ודם להגשים תכניות כאלה. דינור ידע שהוא זורע זרע, ואם לא עכשיו יפרח זרע זה, הרי יפרח בימיהם של הבאים אחריו, ואלה יסיימו מלאכתו.

ספר הציונות, כספר היישוב, עדיין הם בתחילתם, ואף הספר „ההיסטוריה הישראלית“ — באמצע. והרי כל פעולתו כחוקר, יוצר, מתגלמת דווקא בספר זה. הספר „ישראל בארצו וישראל בגולה“ נועד מלכתחילה להגשמה של תכנית אמביציונית מאד: מצד אחד הרי זה ספר קריאה השווה לכל נפש בישראל, ומצד אחר הרי זה מחקר היסטורי חדש שנעשה על יסוד הסתכלות מיוחדת במינה במקורות ובתעודות ראשונות —

בן-הדור שלנו. נכון הוא: יש חד והדר מיוחד ב"מקורות ראשונים" המדברים בלשון הדורות עצמם. אבל דרך ליקוטם, עיבודם ופירושם יש בו כדי להקנות לקורא השקפה מסויימת (הסור בייקטיבית מאד, וסובייקטיבית בהכרח) על מהלך ההיסטוריה.

לשון אחר: בסתירה הפנימית או המתיחות הפנימית שבין עקרון האובייקטיביות של תעודות המדברות בעד עצמן לבין הסובייקטיביות של הבחירה, הפועלת בלי אומר ודברים, מסתרת אידיאה שלמה של מה שהוא היסטורי ומה שאינו היסטורי, מה שצריך הבלטה ומה שטעון הבלעה. ברור שבן-ציון דינור ידע יפה את אשר עשה. הוא לא הסתיר מעולם אותה מתיחות שהבלטתי כאן בחריפות יתרה. הוא ראה בנקיטת שיטה מסוכנת זו את הדרך המבטיחה את המכסימום לגבי האחריות למחקר ההיסטורי, ובענין זה השיג מבוקשו מכמה צדדים. איש אינו יכול לקרוא את הכרכים שהופיעו עד עכשיו (ואני מקווה שנוכה גם להמשכם!), על כל החומר החבוי בהן בצורה נאה, באותיות זעירות, ובלוית הסברות שהן בבחינת מועט המחזיק את המרובה, מבלי להתרשם רושם עמוק, מבלי להתעורר, מבלי לערער, מבלי למצוא דברי הפץ, ומבלי למצוא תגובה אמיצה למחשבת הקורא עצמו. זוהי שיטה שיש עמה סיכון מסויים, הוא הסיכון שבכל חזירה שברגש לתוך היים שעברו ואינם.

מענין הדבר, שדווקא אנשים כמו טויבלר או דינור, שדגלו במחקרם בסיסמת חקר התערות דות והארכיונים, היא דרך המחקר ההיסטורי היבש ביותר, שאין לפניו חכמות וסיפורי מעשיות, הם השואבים התלהבות ואכסטוזה מוזרה זו מתעודות ארכיוניות אלה, המטילות לכאורה שעמום וזוועה. דווקא הם הם בעלי האינטואיציה ציה ההיסטורית, המטיפים לדרך אינטואיטיבית זו, הבאה לארגן את תכנם ההיסטורי של המקורות, לחדור במידת מה לאותם תהליכי החיים המש"תקפים בהם, דבר שאינו ניתן על ידי ניתוח פילולוגי בלבד, אלא מחייב את כוח הדמיון היוצר ותחושתה של אמת היסטורית הבאה מעמקי נפשו של ההיסטוריון עצמו. אינטואיציה זו ביתנה לו לדינור. בדרך זו איחד מה שאיחד. נוסף על תרומתו המיוחדת בחקירתם של פרטים וחזיונות שהם ענין לדיון וברור וליבון בחוגי חכמים וחוקרים, הרי ספרו מעיד על שיטתו של

הגדול הוא בבחינת נסיון מדעי סינתיטי ראשון שנעשה בעולמנו, הבא לקיים ולהוכיח נקודת-ראות זו הלכה למעשה בפרטים ובפרטי-פרטים של הרצאת ענינים.

באמרי הרצאת ענינים יודע אני שהנני מרחיק לכת. אמרתי בזה דבר נועז, כי זהו ענין לדרך החדשה המיוחדת שבתר בה דינור להרצות את ההיסטוריה שלנו ולבאר ענינה. דינור כתב את ספרו הגדול לא ככתוב גרץ, דובנוב ואחרים את ספריהם הם: הרצאה המסכמת בלשונם הם דעור תיהם על החזיונות השונים בתולדות עמנו. הוא עשה נסיון נועז מאד, כשניסה להרצות את תולדותינו בדרך כרסטומטיה כביכול, בדרך של ליקוט ידיעות מפורטות מכל מקצועות הספרות ומכל ענפי החיים, שמכולם יצא מניה וביה, ציור שלם, ציור תהליכי החיים הפנימיים של האומה הקובעים את חוקיות התפתחותה. זוהי תכנית נועזת ביותר משום שעקרונה של הכרסטומטיה הוא שכתובת ההיסטוריה ניתנת כביכול בפני מקורות ראשונים של בני הדור עצמם. יש כאן בבחינת דו-פרצופים: מצד אחד ברור, שבני הדור מדברים אלינו בתעודות ראשונות, הבאות להעיד, כי תולדות ישראל אינה היסטוריה של עינויים, של מענים ומעונים בלבד, אף לא של תלמידי חכמים בלבד, אלא היסטוריה חיה של גוף לאומי מתפתח. (אבל בנקודה זו, יחד עם הרצאת הדברים השומה כביכול בפני "הנפשות הפועלות" עצמן, חייב דינור הרבה לשמעון דובנוב). הרי עצם עקרון הבחירה והבירה שבה קובע הכרעה אידיאלוגית מרחיקה לכת של "הבמאי", הוא בעל הליקוט. העיקרון הכרסטומטי הוא פרדוכסלי ביותר: הוא כאילו אובייקטיבי בצדקת תעודות שאין עליהן עוררין, אבל יחד עם זה יש בו בחירה סובייקטיבית ביר תר. להרצות את תולדותינו, "מסופרות ומסודרות בלשון המקורות עצמם" — לכאורה אין דבר פשוט מזה! אבל כלום באמת פשוט הדבר כל כך? האם פשוטות זו אינה מסתירה את הסבך, ההיאבקות עם המקורות שמתוכה נולדה? הרי מי כדינור יודע שהמקורות מקריים הם לעתים קרובות (מרביתם שקעו בתהום הנשיה ונשכחו), ויש בהם גם מן המגמה המיוחדת לבני אותו דור שלא תמיד כתבו בבחינת מסחים לפי תומם! אחרי כל זה, הרבה תלוי (כמעט הכל תלוי...) בבחירתו של בעל הליקוטים. עצם הבחירה עשויה לשקף בעקיפין את ראייתו, ראיית

בתשובות, עורר שאלות חדשות, וזו עדות על כוחו ותרומתו בהרחבת ידיעותינו. דינור הוא תמיד איש הויכוח החי, איש הבירור המעמיד את הדברים כפי שהוא רואה אותם. מימיו לא התרעם על חבריו אם נקטו שיטות אחרות ועמדה אחרת. רבים מאתנו לא קיבלו נקודה זו או אחרת, שיטה זו את אחרת, והויכוח עמו היה תמיד. ער ורענן, כי הוא מקבל עליו יסורי בקורת באהבה יחסית. שהרי עם כל סגולותיו במדע הוא בעל נשמה רחבה וגדור לה, אדם המסביר פנים לכל הבריות, ידיד נאמן, עליו במגעו עם בני אדם, שלבו פתוח ואזנו קשבת לזולתו, לחבר ולתלמיד גם יחד. שיחתו קולחת בנעימות — הרבה מכוח הפריון שבו נשפך בשיחות עם חברים ותלמידים — וכולו אוצר בלום של אסוציאציה חיה בכל הנוגע לחיינו ולרוחנו.

בעליו: לפנינו נסיון של אדם המבקש להסתתר מאחורי התעודות ולהגיד, בכל זאת, את מלתו האישית מפי התעודות עצמן. ומבחינת השקפתו הוא, אין ספק שהצליח בכך.

ניתן להמשיל על חוקר גדול בהיסטוריה הישראליה כדינור מה שאמר פסקל על ענין ידיעתנו את האוניברסום הפיסי. המדע והתקדמותו משור לים לכדור שתכנו הוא סכום ידיעותינו ההולך ומתרחב, והכדור הוא תחום המגע עם הבלתי ידוע, הנתון לבירור והטעון ליבון נוסף; וככל שהכדור מתרחב בתכנו, הרי מתרחב יותר ויותר שטח זה של הפרובלימטיקה הפתוח לשאלות, ויותר ממה שפותר המדע בעיות, הרי בעצם התקדמותו הוא מעורר בעיות חדשות. שיטת עבודתו של דינור העמידה לפנינו הרבה שאלות חדשות התובעות פתרון, ויותר ממה שסייע